

Nganea 1

Ri tamba mudzumbamo

Nganea 2

Muta u renga zwiambaro

Nganea 3

Kherotse khulusa

Nganea 4

Lutamo kararu

Bugu Khulu 6

Zwirengomu

1.	Ri tamba mudzumbamo	1
2.	Muṭa u renga zwiambaro	9
3.	Kherotse khulusa	17
4.	Lutamo kararu	25

Bugu Khulu ya Mutheo Wa Fhasi

Dzo gandiswa nga 2017 nga Molteno Institute for Language and Literacy

Dzo ḁisendeka nga mutevhe wa u thoma wo
badelelwaho nga Zenex Foundation

Bugu Khulu 6

- Mudzudzanyi wa mutevheṭhaḁu: **Jenny Katz**
- Muṅwali wa nganea: **Mirna Lawrence** na **Jenny Katz**
- Makone wa luambo lwa Tshivenḁa: **Takalani T. Maligavhada**
- Vhadzudzanyi wa Tshivenḁa: **Ndivhuho Raphalalani** na
Azwindini Freddy Nembahe
- Vhafanyisi: **Sandy Lightley** - 1. Ri tamba mudzumbamo, 2. Muṭa u renga
zwiambaro, 3. Kherotse khulusa, **Vusi Malindi** - 4. Lutamo kararu
- Puḁane ya mulotsumbo: **Resolution**

© 2017 Molteno Institute for Language and Literacy

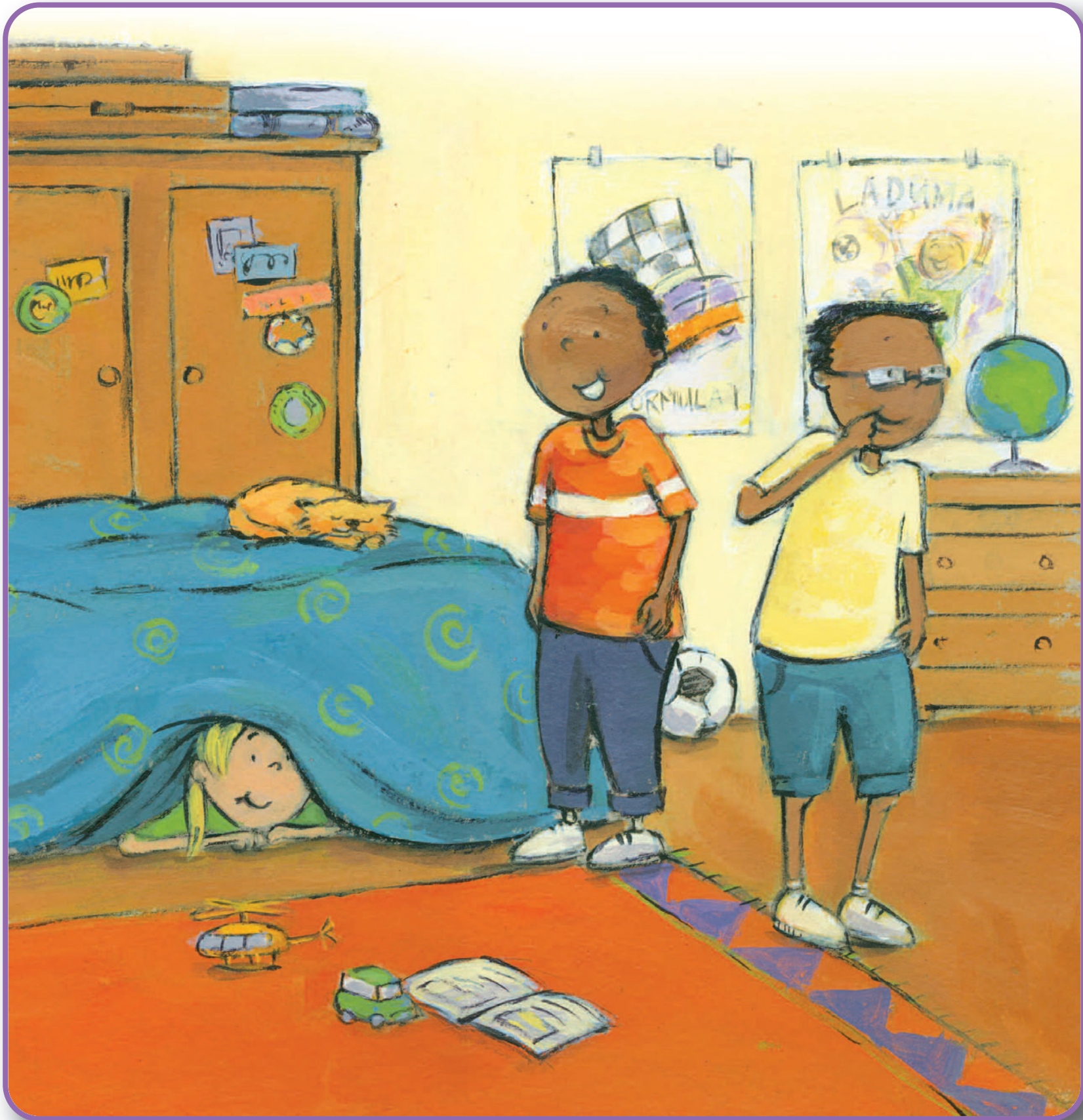

Creative Commons Attribution-
NonCommercial-NoDerivatives (CC
BY-NC-ND) 4.0 International Licence

Disclaimer: You are free to download and
share this work as long as you attribute the
Molteno Institute for Language and Literacy,
but you may not change this work in any way
or use it commercially.

ISBN 978-1-77580-499-4

1 Ri tamba mudzumbamo

NI SA ATHU U VHALA NGANEA

Itani vhungoho uri maipfi a tevhelaho a amba mini:
vhuludu, mudzumbamelano, monde, tsukunyea

Ndi ḍuvha ɭa mafhelelo ɭa ma ḍuvha a vhuawelo a tshikolo. Khonani n̄a dzo tamba dzothe maɖuvha othe a vhuawelo.

‘Ndi na vhuludu,’ hu amba Thomani.

‘Na n̄e -vho,’ hu amba Sam.

‘Na n̄e,’ hu amba Jen.

‘Ro tamba mutambo muthihi maɖuvha othe a vhuawelo a tshikolo. Zwino ri nga ita mini?’ hu vhudzisa Meg.

‘Ndi a ḍivha!’ hu amba Thomani. ‘Kha ri tambe mudzumbamelano. Ndi ḍo vhala u swika nga 20 vhozwi ni ye u dzumbama n̄uni. Ndi ḍo ni ɔɔa.’

‘Zwi pfala zwi tshi nga zwi a takadza,’ vhothe vha ralo. ‘Ndi zwone, kha ri ite nga u ralo!’

‘Kha ri ite ngauralo,’ hu dovholola Muthumuni murathu wa Thomani. Na ene u ɔɔa u tamba na vhana vhahulwane!

‘Ndi zwone, ndi a thoma u vhala. Gidimani ni ye u dzumbama!’ hu amba Thomani, o bonya maṭo. ‘Thihi, mbili, raru, iṅa, ṭhanu, rathi, sumbe, malo, ṭahe ...’

Sam, Jen na Meg vha gidimela ṅduni. Muthumuni na ene a gidimela ṅduni u ya u dzumbama. U khou tamba na vhaṅwe vhana. Fhedzi a vha zwi vhoni uri Muthumuni na ene u khou tamba navho.

Thomani u kha ḍi vhala, ‘Fumisumbe, fumimalo, fumiṭahe, FUMBILI! Ndi a ḍa, no luga kana ni songo luga!’ u vhidzelela khonani dzawe.

Thomani a gidimela kamarani ya u dgeda.

'Vha nga vha vhe ngafhi?' a mangala.

A sedza ntha. A sedza fhasi. A sedza kha tsha monde na kha tsha u la. A vhona ningo ya tshienda yo bvelela nga fhasi ha maxaradeni. A vula maxaradeni ... Sam khoyu!

'Aha! Ndo thoma ngau wana inwi, Sam! Ndo ni wana, na he na vha no dzumbama hone,' Thomani a ralo. 'Zwino idani ri ye u toda vhasidzana.'

Thomani a gidimela kamarani ya u eḁela, Sam e murahu hawe.

‘Vhasidzana vha nga vha vhe ngafhi?’ a mangala.

A sedza nṯha. A sedza fhasi. A sedza kha tsha monde na kha tsha u ḁa.
A vhona nguvho i tshi khou tsukunyea mmbeteni. A khurumula nguvho ...
Jen khou ḁa o eḁela fhasi ha mbete!

‘Ya! Ndo ni wana, Jen! Ndo wana na he na vha no dzumbama hone,’
Thomani a ralo. ‘Zwino iḁani ri ye u ṯoḁa Meg.’

Thomani a gidimela khishini. Sam na Jen vhe murahu hawe.

‘Meg a nga vha e ngafhi?’ a mangala.

A sedza n̄tha. A sedza fhasi. A sedza kha tsha monde na kha tsha u ̄la.
Thomani a pfa mubvumo khabodoni. A vula muṅango ... Meg khouḽa!

‘Ndo ni wana, Meg! Ndo wana he na vha no dzumbama hone,’ Thomani a ralo.

Thomani a sedza khonani dzawe. ‘Ndo ni wana noṯhe!’ a ralo nga u dihulisa. ‘Wo vha u mutambo wa vhuḽi!’

Zwenezwo ndi musu mmea Thomani vha tshi vha vhidza, 'Vhana, iyani u tamba zwanda ni de ni le. Ndi tshifhinga tsha zwilwa zwa masiari,' vha ralo.

Vhana vha tamba zwanda vha dzula tafulani.

'Mmmm, ri livhuwa zwilwa zwa u difha,' vha ralo kha mmea Thomani.

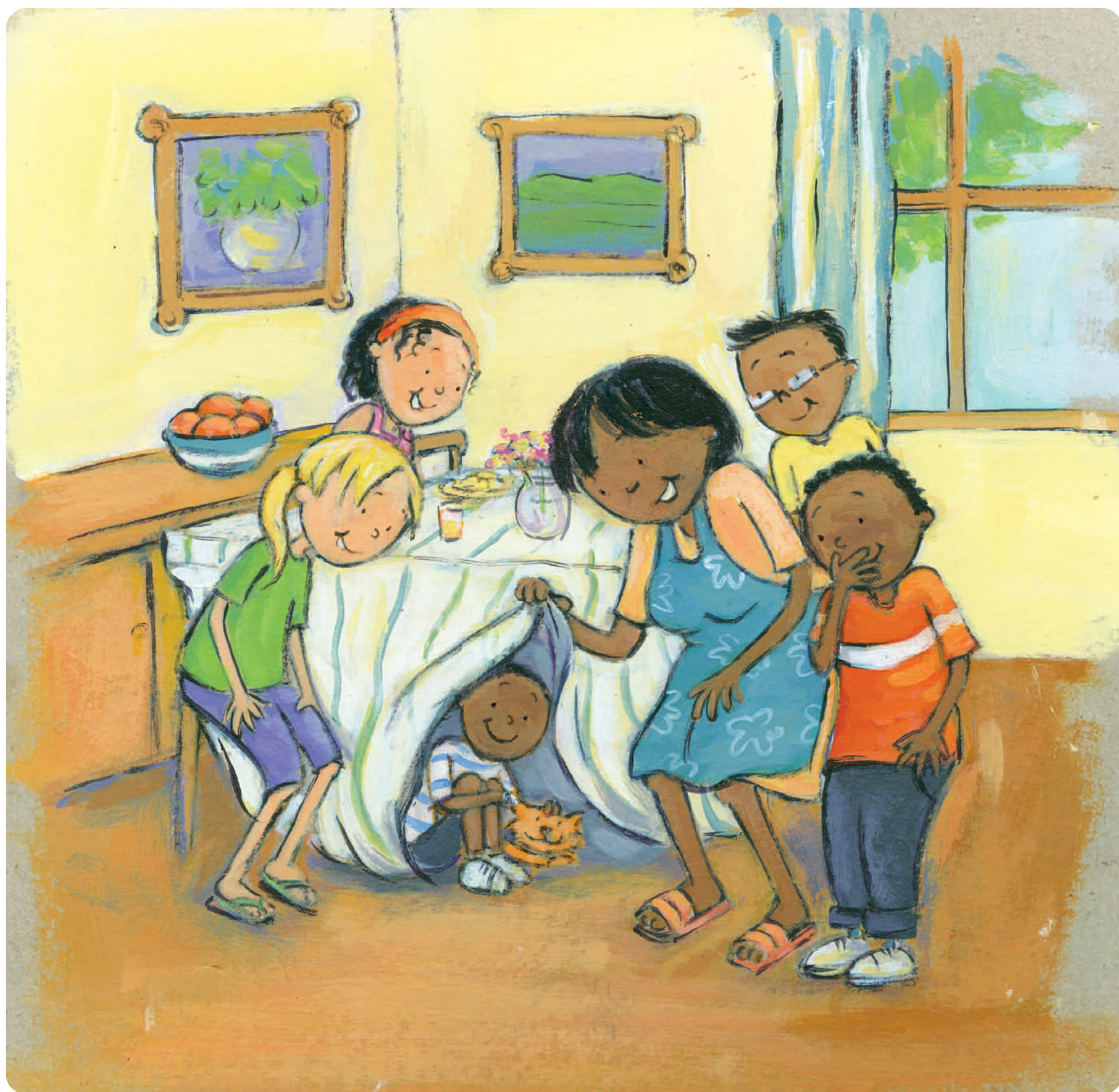
Thomani a ri, 'Kha vha bvumbe, mma. Ndi mukundi wa mutambo wa mudzumbamelano wa namusi. Ndo vha wana vhothe!'

‘Hai, Thomani! A no ngo nngwana!’ ipfi la bva nga fhasi ha tafula.

Mme vha imisa labi la tafula, Muthumuni asuyu.

‘A no ngo wana he nda dzumbama hone, mukundi ndi nne!’ Muthumuni a ralo nga udihulisa, musisi vha tshi khou sea vhothe.

2 Muṭa u renga zwiambaro

NI SA ATHU U VHALA NGANEA

Itani vhungoho uri maipfi a tevhelaho a amba mini:

lurumbuni, muthenga, tswititi, muṭanuni, musumbedzisi, nzhinga

Vha muṭa wa ha Mukhethwa vha ya u renga vhengeleni ḽa zwiambaro.

Andani na mme vha ya lurumbuni lwa zwienda. Mme vha ṭoḽa phere ya zwienda zwine vha ḽo zwi ambara musi vha tshi ya munyanyani wa mmane Phophi. Andani u sedza mme vha tshi linganyisa phere dza zwienda zwo fhambanaho. Mme vha funa zwienda zwa muvhala wa musuku. Vha zwi ambara vha tshinanyana phanḽa ha tshivhoni.

‘Zwienda izwi ndi zwonezwone. Ndi a zwi dzhia,’ mme vha ralo.

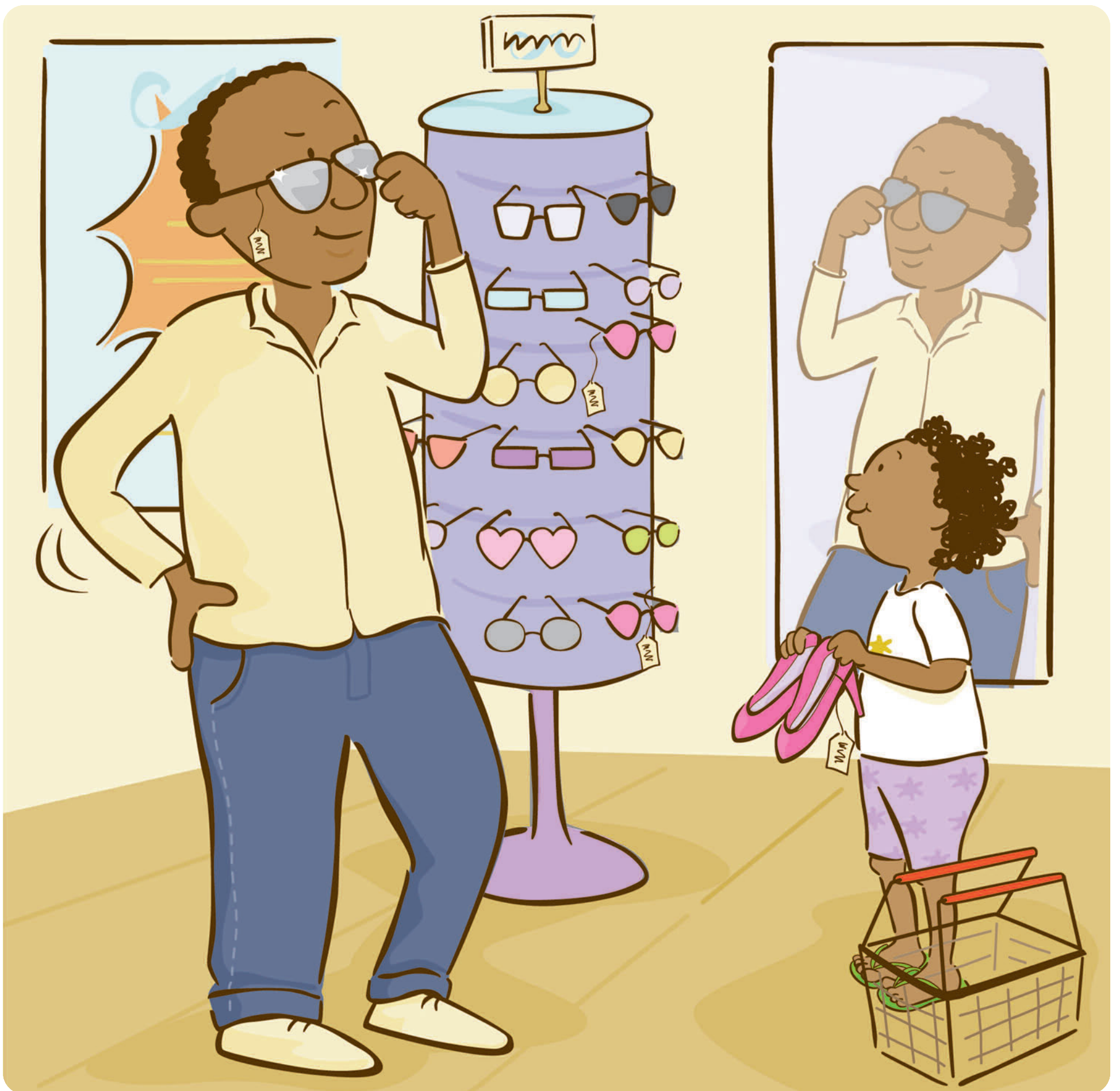
Andani na ene u a zwi funa. A khetha zwa muvhala wa pinki.

Andani a ya u sedza khotsi vha tshi linganyisa mangilasi a ḏuvha. Vha ṯoda phere ntswa ngauri vho dzula ṉtha ha phere ya kale vha sa zwi vhoni vha i pwasha! Khotsi vha funa mangilasi a ḏuvha ane a nga tshivhoni. Vha a lingedza vha ḏi sedza nga tshivhoni.

‘Mangilasi aya ndi a ṉtha. Ndi khou a dzhia,’ khotsi vha ralo.

Andani na ene u a a funa. A khetha a muvhala wa pinki.

Andani a wana makhulu tshikegulu vha tshi khou lingedza miṅadzi. Makhulu vha ṭoḁa muṅadzi wa vhu ḁi une vha ḁo u ambara vha tshi ya kerekeni. Andani a sedza makhulu vha tshi linganyisa miṅadzi ya mivhala ya sumbe yo fhambanaho. Makhulu vha funa wa muvhala wa tshiurulwani. Vha funa u re na muthenga wa muvhala wa lutombo! Makhulu vha ima tswititi vha ḁi sedza kha tshivhoni.

‘Muṅadzi uyu u nnyita sa muṭanuni. Ndi ḁo u dzhia,’ vha ralo.

Andani na ene u a u funa. A khetha wa muvhala wa pinki.

Andani a wana makhulu tshikalaha vha tshi khou lingedza zwickhafu. Makhulu tshikalaha vha toḁa tshikhafu tsha vhuriha. Hu na mivhala yo fhambanaho ya zwickhafu ine vha nga khetha khayo. Makhulu tshikaha vha funa tshikhafu tsha muvhala wa buraweni na mitaladzi mitshena. Vha tshi ambara vha ḁi sedza kha tshivhoni.

‘Tshikhafu itshi tshi a dudela nahone tshi na vhulenda. Ndi ḁo tshi dzhia,’ makhulu tshikaha vha ralo.

Andani na ene u a tshi funa. A khetha tsha muvhala wa pinki.

Andani a wana mukomana. Mukomana u funa fesheni. Khonani dzawe dzothe dzi ambara masogisi malapfu na zwikete zwi pfufhi, na ene u toda masogisi malapfu. Mukomana a lingedza phere dzi si gathi dzo fhambanaho. A fhedza nga u ambara phere ya mitaladzi minzhi. A di sedza kha tshivhoni o ima sa musumbedzisi.

'Masogisi aya ndi a vhuḏi. Ndi ḏo a dzhia,' mukomana a ralo.

Andani na ene u a a funa. A khetha a muvhala wa pinki.

Andani a vhona khaladzi a tshi lingedza dzihemmbe. U toda hemmbe ya khonsati ya khwairi. Khaladzi u funa hemmbe dala i re na dzigunubu. A di sedza kha tshivhoni, a di pfa e nzvinga vhukuma!

'Hemmbe heyi ndi ya vhudi nga manda a. Ndi do i dzhia,' Khaladzi a ralo.

Andani na ene u funa hemmbe. A khetha hemmbe ya muvhala wa pinki.

Vha muṭa wa ha Mukhethwa vhoṭhe vho wana zwiambaro zwine vha zwi ṭoda. Mme vha na zwienda zwiṣwa na khotsi vha na mangilasi a ḍuvha maswa. Makhulu tshikegulu vha na muṇadzi muswa. Makhulu tshikalaha vha na tshikhafu tshiswa. Mukomana u na masogisi maswa na khaladzi u na hemmbe ntswa.

‘Andani wa vhathu,’ mme vha ralo. ‘Ndi ene e eṭhe a songo wanaho tshithu ṇamusu.’

‘Haa, ndo zwi wana,’ Andani a ralo. ‘Ntsedzeni!’

Andani khoyu o ambara zwiambaro zwoṭhe zwi fanaho na zwe muṭa w oṭhe wa renga. Fhedzi zw oṭhe ndi zwa muvhala wa pinki!

‘Andani, ni fana na aisikhirimu ya pinki,’ mukomana a sea. ‘Ni vhonala ni tshi nga ḍifha arali na ḷiwa!’

‘Uyo ndi muhumbulo wa vhuḍi!’ khotsi vha ralo. ‘Kha ri ye u wana aisikhirimu!’

Zwa mbo ralo.

3 Kherotse khulusa

Yo ditika nga lungano Iwa Rashia

NI SA ATHU U VHALA NGANEA

Itani vhungoho uri maipfi a tevhelaho a amba mini:

buba, dzinginyee, difhufhura, misipha, onyolosa, maṭuwa, tupula

Mulimi vho Malima vho vha vha tshi dihudza nga tshiraba tshavho tsha miroho. Vho vha vho lima tshakha nnzhi dza miroho nga mitaladzi yo nakelelaho. Mutaladzi wa u thoma wo vha u wa maṭamaṭisi matswuku, lethisi dala i mutaladzini wa vhuvhili, maḍabula a ṭaḍa e mutaladzini wa vhuraru, kherotsi dza tshiurulwane dzi mutaladzini wa u fhedza.

Ḑuvha liṅwe na liṅwe vho vha vha tshi ṭhogomela zwimela zwavho zwa miroho. Vho vha vha tshi zwi sheledza, vha zwi ṭahulela na u ita vhungoho uri mavu ndi o fanelaho. Nga murahu ha vhege dzi si gathi, miroho yo vha yo no lugela u kaṅiwa.

Mulimi vho Malima vha buba, vha ambara mabutsu vha ya tshirabani tsha miroho. Vha kana maṭamaṭisi oṭhe mutaladzini wa u thoma. Vha kana lethisi dala yoṭhe mutaladzini wa vhuvhili. Vha kana maḍabula oṭhe mutaladzini wa vhuraru. Vha kana kherotsi dza muvhala wa tshirulwane mutaladzini wa mafhelelo. Fhedzi kherotsi ya mafhelelo ya salela mavuni.

Mulimi vho Malima vha i kokodza, vha i kokodza, vha dovha vha i kokodza, fhedzi kherotsi ya sa dzinginyee.

‘Yo, yo, kherotsi iyi ndi khulwanesa!’ vha elekanya, vha vhidza mufumakadzi uri a ɔe a vha thuse u i kokodza uri i bve mavuni.

Mulimi vho Malima vha
fara kherotsi.
Mufumakadzi wa mulimi
vho Malima vha farelela
khundu dza munna
wavho vho khwathisa.
Vhuvhili havho vha
kokodza, vha kokodza,
vha kokodza hafhu.
Fhedzi kherotsi ya
hanelela mavuni.

‘Yo, yo, kherotsi iyi
ndi khulwanesa!’
mufumakadzi vha
elekanya, vha vhidza
mutukana wavho uri a
ḑe a vha thuse u i
kokodza uri i bve mavuni.

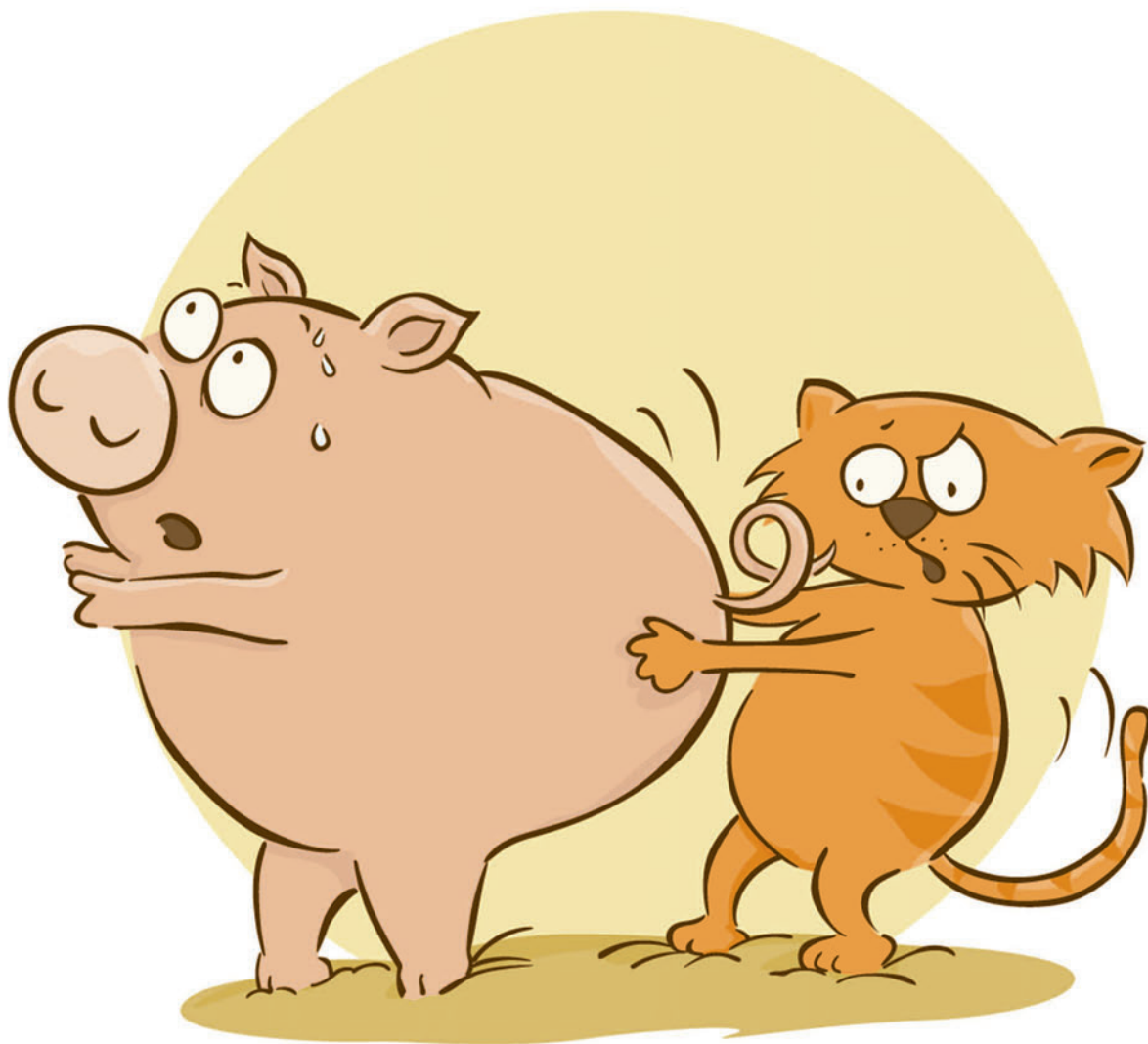
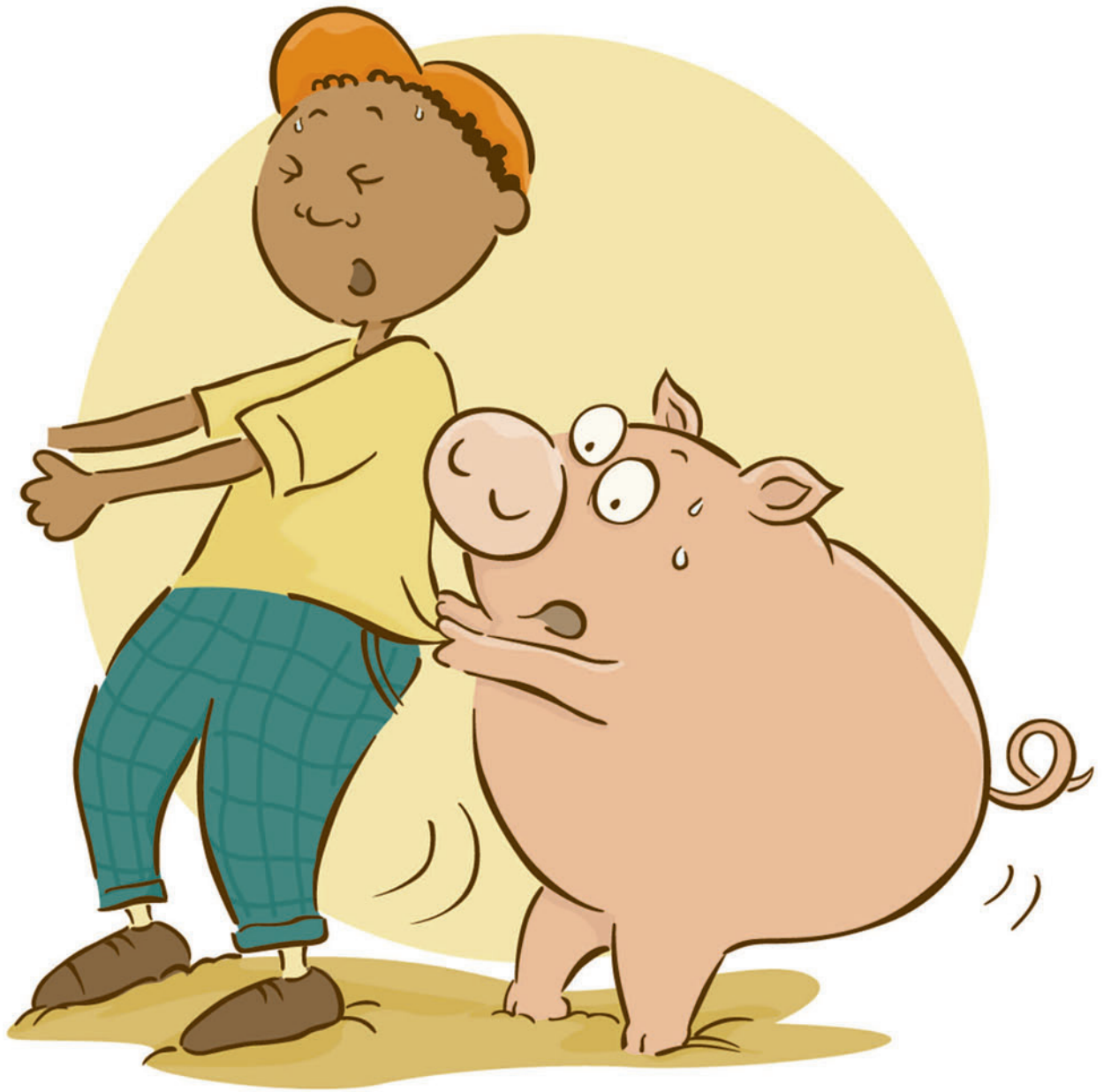

Mutukana a farelela khundu
dza mme awe, vhuraru
havho vha i kokodza, vha
kokodza, vha kokodza.
Fhedzi kherotsi ya
hanelela mavuni.

‘Yo, yo, kherotsi iyi ndi
khulwanesa!’ mutukana
a elekanya, a vhidza
nguluvhe yavho uri i ḑe i
vha thuse u i kokodza uri i
bve mavuni.

Nguluvhe ya ima nga milenzhe ya murahu ya farelela mutukana. Vhothe vha kokodza, vha kokodza, vha kokodza.

‘Yo, yo, kherotsi iyi ndi khulwanesa!’ nguluvhe ya elekanya, ya vhidza tshimange uri tshi de tshi vha thuse u i kokodza uri i bve mavuni.

Tshimange tsha fhufhela fhasi u bva luvhondoni, tsha farelela nguluvhe tsho khwaṭhisa. Vha kokodza, vha kokodza, vha kokodza. Fhedzi kherotsi ya hanelela mavuni.

‘Yo, yo, kherotsi iyi ndi khulwanesa!’ tshimange tsha elekanya.

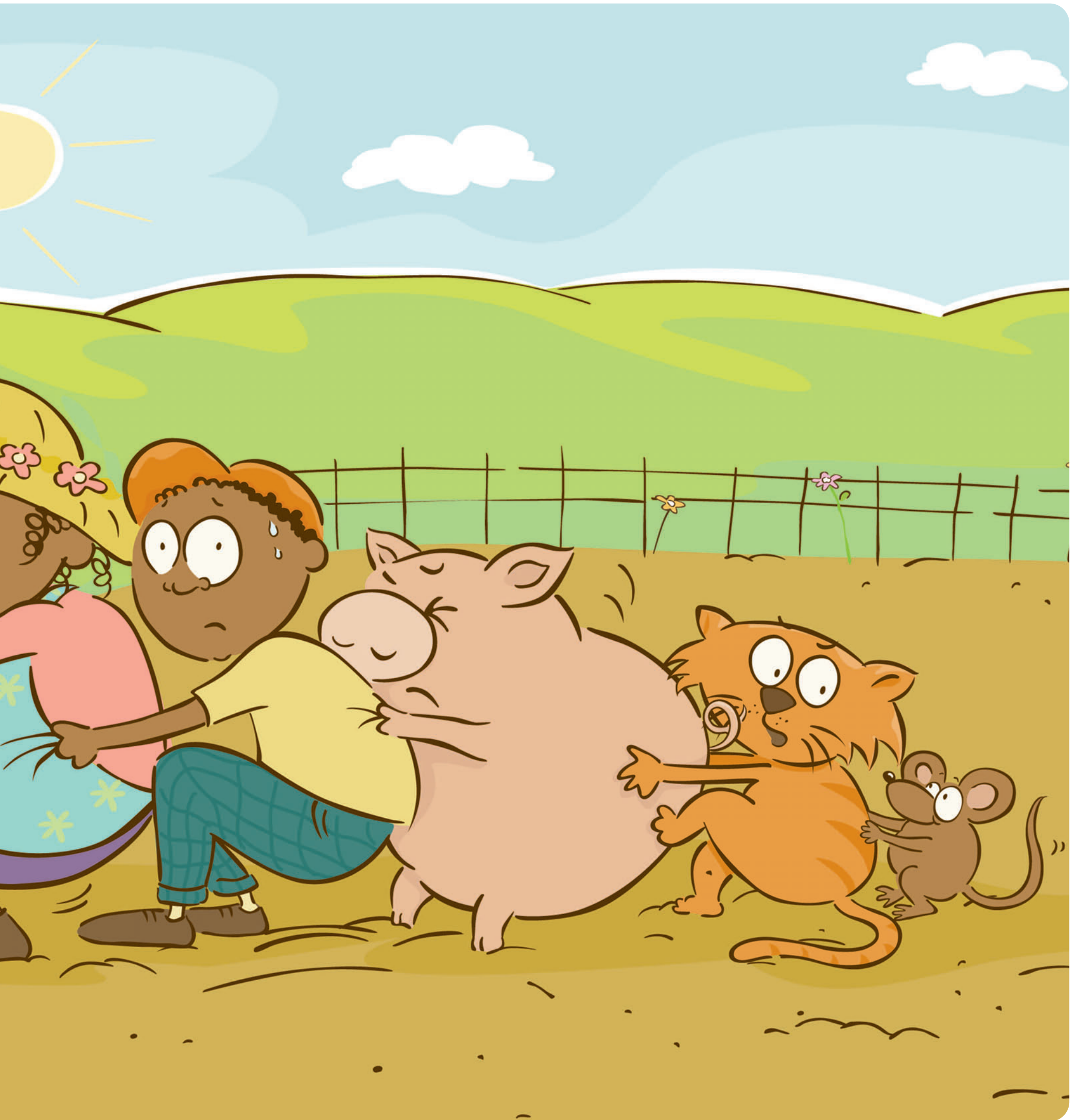
Vhothe vho vha vho neta nge vha kokodza tshifhinga tshilapfu.

'Kherotsi iyi i nga si bve,' mulimi vho Malima vha amba vho nyama.'

Tshimange tsha ri, 'Kha ri lingedze lwa u fhedza,' tsha vhidza mbevha uri i de i vha thuse.

Mbevha ya farelela tshimange, tshe tsha farelela nguluvhe, ye ya farelela mutukana, we a farelela mme, vhe vha farelela mulimi vho Malima, vhothe vha kokodza, vha kokodza, vha *ko-koooo-dza* ...

Kherotsi ya ri TUPU!

Mbevha ya takuwa, ya difhufhura. Ya ima tswititi, ya di onyolosa na u sumbedza misipha.

'Tshifhinga tshothe musisi ni tshi toda thuso ni mmbidze,' mbevha ya ralo nga matuwa, i tshi di tutshela.

Ndi nnyi we a vha a tshi humbula uri kubevha ku nga tupula kherotsi khulwane nga u rali?

4 Lutamo kararu

Lungano Iwa Madzheremane

NI SA ATHU U VHALA NGANEA

Itani vhungoho uri maipfi a tevhelaho a amba mini:

madambi, mangwende, dodo, zhamba, maphaphathi, tshilalelo

Kale kale muremi wa miri na mufumakadzi wawe vho vha vha tshi dzula kuḁuni kuḁuku tsini na maḁaka.

Liḁwe ḁuvha muremi wa miri o vha e ḁakani a tshi khou rema khuni musi a tshi vhona muri wa vhuḁi u songo ḁoweleaho. A imisa mbaḁo yawe a tshi ḁoḁa u rema khuni dza vhuḁi. Nga u ḁavhanya maḁari a thoma u ita phosho, ha bvelela ipfi ḁa u mangadza ḁi tshi nga ḁi a lila, 'Ndi a ni humbela, ni songo rema muri hoyu!'

Muremi wa miri a mangala. 'Ndi nnyi ane a khou amba?' a vhudzisa o tshuwa.

'Ndi nḁe, muya wa muri. Uyu ndi muri wa madambi. Arali na sa u rema, ndi ḁo ni pfufha nga u ni nḁea lutamo lwaḁu kararu,' ipfi ḁa ralo.

Muremi wa miri a mangala, fhedzi a tenda, a fhirela phanḁa u wana muḁwe muri une a nga u rema.

Madekwana ayo muremi wa miri a tshi humela hayani a wana mufumakadzi wawe a tshi khou bika tshilalelo. A mu vhudza zwe zwa bvelela dakani na zwe muya wa muri wa madambi wa mu vhudza.

‘Lutamo kararu!’ mufumakadzi a ralo o takala. ‘Ndi mini tshine ri nga tama u vha natsho? Mangwende a musuku? Kana nndu ntswa? Kana zwiambaro zwiswa? O, munna wanga, hezwi ro fanela u zwi humbula zwavhudi. Ri songo t̄avhanyedza kana u vha vho mu la ngahuvhili. Ndi zwa ndeme uri ri shumise lutamo kararu zwavhudi na nga vhuṭali.’

Hu si kale tshilalelo tsha vhibva. Mufumakadzi a nea munna wawe, muremi wa miri zwiliwa.

‘Mmm, vhurotho uvhu vhu a difha,’ muremi wa miri a ralo. ‘Ndi tama hu tshi nga vha na voroso khulu, ya u nona, ya u difha ine nda nga sevha ngayo.’

Hu si kale voroso khulu, ya u nona, ya u difha ya bvelela ya wela vhukati ha tafula!

Muremi wa miri a mangadzwa nga zwe a zwi ita. Musadzi wawe o vha o tshuwa.

‘O, hai dodo leneli! No tshinya luñwe lwa lutamo lwa ndeme!’ mufumakadzi a ṭavhela munna mukosi.

‘Yo tou vha khakho. Ni songo n ṭavhela mukosi!’ muremi wa miri a ralo a tshi vala n̄devhe dzawe.

Mufumakadzi wawe a si litshe u mu sema. A bvela phan̄ḁa na u mu sema a tshi ri o tamba nga lutamo nga mulandu wa voroso, hu uri hu na zwithu zwinzhi zwa ndeme zwine zwa t̄oḁea. Mufumakadzi a bvela phan̄ḁa na u vhilaela, u swikela muremi wa miri zwi tshi mu konḁela u thetshesesa.

‘Ndo zwi pfa ndi zwone, mufumakadzi! Fhumulani! Ndi tama u nga voroso iyi i nga nambatela tshifhaḁuwo itshi tshaḁu tshihulusa tsha u khwaḁha!’ a zhamba.

Hu si kale, na maipfi a we a sa athu na u wela fhasi voroso ya fhufha t̄afula ni ya nambatela tshifhaḁuwoni tsha mufumakadzi wawe!

‘Idani u vhona zwe na zwi ita!’ mufumakadzi a lila. ‘A nongo tshinya lutamo lwa vhuvhili fhedzi, ndi na voroso khulu yo nambatelaho ningoni yanga! Thusani u i bvisa tshifhatuwoni tshanga!’

Muremi wa miri na mufumakadzi wawe vha kokodza voroso nga maanda othe, fhedzi voroso yo vha yo nambatela lwe ya si tende u bva.

Mitodzi ya shuluwa maṅoni a mufumakadzi, ya rothela kha voroso.

‘Ndi nga si kone u bvela nṅa ndo tou rali! A huna ane a ḁo mbona ndo tou rali! Ndi ḁo tou zwi ita hani?’ mufumakadzi a lila.

Muremi wa miri o humbula nga zwithu zwinzhi zwe a vha a tshi nga zwi tama, u fana na saga lihulu la maphaphathi a musuku, kana nndu ya vhudisa. A sedza mufumakadzi wawe, we a vha e na voroso khulu ningoni, a mbo divha uri ndi tshithihi fhedzi tshine a nga tshi ita nga lutamo lwa vhuraru lwo salaho.

‘Ndi tama voroso i tshi nga vhuelela murahu tafulani,’ a ambela ngomu.

Hu si kale, na maipfi a sa athu u oma mulomoni wawe, voroso ya fhufha u bva tshifhatuwoni tsha mufumakadzi wawe u ya tafulani.

Madekwana ayo, mureimi wa miri na mufumakadzi wawe vha avhekana tshilalelo tsha u dīfha tsha vhurotho na voroso.

U bva afho vha dzula nga mutakalo.

Bugu Khulu ndi ndidndelatshuñwa ya vhudivhuḁi ya u vhala nga u kovhekana. Bugu Khulu nñwe na nñwe ya *Vula Bula* i na nganea nña dzo fhambanaho dzine dza tumekanya bugu dza u vhala na thoho dzi fanaho. Zwifanyiso zwa vhuḁi zwa muvhala na zwiñwalwa zwa u vhalela ntha zwi tutuwedza lufuno lwa nganea na u vhala. Therisano nga ha zwifanyiso dzi do bveledza vhukoni ha vhagudiswa ha u vhala zwine vha zwi vhona na u tutuwedza fulufhelo la u shumisa luambo nga vhukoni vhuhulu na ndivho ya vhukuma ya kushumisele kwa ndivhaipfi. Nganea nñwe na nñwe i rangwa phanda nga mutevhe wa ndivhaipfi dzine vhagudiswa vha fañela u dzi pfesesa uri vha kone u pfesesa nganea.

Bugu Khulu 1

1. Vula vala
2. Hai!
3. Edela
4. Baba vha lela nana

Bugu Khulu 2

1. Muzika
2. U mona
3. Shavha!
4. Ri a nikela

Bugu Khulu 3

1. U kunakisa
2. Ola u gere
3. Vhala
4. Haya

Bugu Khulu 4

1. U hevhedzana
2. Ndi linga la nnyi?
3. Thusani!
4. Lwendo

Bugu Khulu 5

1. Fasiḁere lo kwashea
2. Lufuno u ngafhi?
3. Ee, Vho Thoho!
4. Ino

Bugu Khulu 6

1. Ri tamba mudzumbamo
2. Muḁa u renga zwiambaro
3. Kherotse khulusa
4. Lutamo kararu

Bugu Khulu 7

1. Muya na ḁuvha
2. Vhulungelani li ḁaho
3. Swobo ya matombo
4. Muvhuḁa na tshibode

Bugu Khulu 8

1. Ndau na mbevha
2. Ri бага na makhulu
3. ḁorobo ya hashu
4. Afrika Tshipembe laḁashu

TSHIVENDA